

Dahi Nizami Gəncəvinin "Xosrov və Şirin" mənzum romanının mükəmməl nəşri

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası dahi Azərbaycan şair-müfəkkiri Nizami Gəncəvinin "Sirlər xəzinəsi"ndən sonra ikinci poeması "Xosrov və Şirin"-i Akademiyanın prezidenti Akif Əlizadənin layihə rəhbərliyi ilə bu günlərdə nəşr etdirmişdir. Görkəmli tərtibatçı-rəssam Fəxrəddin Əli möhtəşəm əsərə çəkdiyi miniatürlərdə öz böyük istedadını, yaradıcılıq enerjisini, peşəkarlığını asirgəmədiyi kimi, "Şərq-Qərb" nəşriyyatı da zəngin poliqrafik ənənələrinə sadıq qalaraq Azərbaycan kitab mədəniyyətinə hər cəhətdən mükəmməl bir töhfə vermişdir. "Xosrov və Şirin" Xalq şairi Rəşad Rəşadın məşhur tərcüməsində təqdim olunur. Respublikanın Əməkdar rəssamı Fəxrəddin Əli "Xosrov və Şirin" mənzum romanını nəfis miniatürlərlə işıqlandırmışdır.

Nəşrin redaktoru akademik İsa Həbibbəyli yazır: "Nizami Gəncəvinin "Xosrov və Şirin" poeması (1180) Şərq ədəbiyyatında meydana çıxmış mükəmməl mənzum romandır. Dahi şair bu əsərində xalqın hökmdarların həyatından alsa da, sələflərindən və müasirlərindən fərqli olaraq böyük eşq dastanı yaratmışdır. "Xosrov və Şirin" dastanı Azərbaycan ədəbiyyatında möhtəşəm eşq abidəsi kimi mühüm yer tutur. Nizami Gəncəvi bu əsərində eşqin qüdrətini dünyanın mənası və insan şəxsiyyətinin əzəməti kimi tərənnüm etmişdir.

"Xosrov və Şirin" poemasında ilahi eşqin fonunda bir çox ictimai mətləblərdən bəhs olunmuş, dövlət, cəmiyyət və xalq münasibətləri ibrətamiz hadisələr və yaddaqalan bədii obrazlar vasitəsilə canlandırılmışdır. Nizami Gəncəvi Fəxrəddin Şirine olan pak sevgisi əsasında əsl məhəbbətin insanı ucaltmaq qüdrətini göstərmişdir. Dahi şair əsərdə Xosrov Pərvizlə Şirinin maceralarının işığında isə eşqin hökmdarı da dəyişib kamilləşdirmək imkanlarını isbat etmişdir. Bundan başqa, Nizami əsərdə məhir daşyan Fəxrəddin Şirinin təmsilində əməkçi insanın böyük obrazını yaratmışdır. Bütün bunlara görə, haqiqətən də, ədəbiyyatşünaslıqda etiraf olunduğu kimi, "dünya ədəbiyyatının məhəbbət mövzusunda yazılmış əsərləri içərisində müstəsna yer tutan bu dastanda şair insana yüksək hisslər aşılayan, onu daxilən saflaşdıran, mənə yüksəldən saf, təmiz məhəbbətin qadir gücünü təsdiq etmişdir".

Şərqşünas alim Məsiəğa Məhəmmədi yazır: "Məsələ burasıdır ki, "Xosrov və Şirin" istər Nizaminin öz yaradıcılığında, istərsə də Azərbaycan və bütövlükdə Şərq ədəbiyyatı tarixində tamamilə yeni bir hadisə idi. Bu əsərdə Nizami ilk dəfə şəxsi və ictimai harmoniya barədə təlimini irəli sürüb (həmin təlim onun sonrakı əsərlərində inkişaf etdirilib). Əsərin məzmunu, çoxplanlı süjeti, mükəmməl kompozisiyası, surətlərin təqdiminin xarakterləri və ümumən pafosu onu Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində roman janrının ilk nümunəsi hesab etməyə tam əsas verir. Bu barədə Mikayıl Rəfilidən tutmuş Y.Meletinskiyə qədər bir çox alimlər fikirlər söyləyib. Yeni əsərin ənənəvi olaraq poema adlandırılması şərti seçiyə dəşir. "Xosrov və Şirin" əslində, bir romandır. Daha dəqiq demək istəsək, mənəm roman. Roman, bilindiği kimi, qəhrəmanlıq eposunun fəlsəfi menada inkarı kimi meydana çıxıb. Nizami ilə Firdovsinin yaradıcılıq münasibətləri də bu aspektdə dəyərləndirilməlidir. Yeni Firdovsindən fərqli olaraq, Nizami Xosrovu bir hökmdar kimi deyil, bir insan kimi təsvir edir. Əsərin mərkəzində insan şəxsiyyəti, onun daxili aləmi, mənəvi təbəddülatı dayanır və məhəbbət macerası fonunda Nizami fərd və cəmiyyət problemini, şəxsi istəklərlə ictimai vəzifələrin kolliziyasını misilsiz bir maharətlə təqdim edir".

"Əbu Məhəmməd İlyas ibn Yusif ibn Zəkə Müyyədd Şeyx Nizami Gəncəvi Azərbaycan xalqının dünyaya bəxş etdiyi ən böyük şəxsiyyətlərdən biri-dahi şair-müfəkkirdir.

1141-ci ildə Azərbaycanın elm-mədəniyyət mərkəzi kimi məşhur olan Gəncə şəhərində doğulmuş, bütün ömrünü burada yaşamış, dünya şöhrətli əsərlərini-qezəllərini, "Xəmsə"-sini də bu qədim şəhərdə qələmə almışdır. Nizaminin həyatı təmtəraq, dəbdəbə içərisində keçmiş, hələ uşaq ikən atasını, sonra anası Reisə xanımı itirdiyindən, onun təlim-tərbiyəsini dayısı Həsən öz üzərinə gətirməli olmuşdu. Dayısının himayəsi ilə yanaşı, fitri istedadı, yaradıcılıq enerjisi, zəhmətkeşliyi, eləcə də Gəncə mühiti imkan vermişdi ki, gənc İlyas tezliklə mükəmməl təhsil alıb, dövrünün bütün əsas elmlərini dərindən öyrənsin. Sonralar yazırdı ki,

"dünyada nə qədər kitab var belə, çalışıb-vuruşub getirdim ələ; oxudum, oxudum sonra da vardım, hər dürlü xəznədən min dür çıxardım".

Əsərlərindən məlum olur ki, Nizami Müsəlman İntibahının əsas dilləri olan ərəbcəni, farscağı öz ana dili türkcə qədər dərindən bildiyi kimi, yəhudi, yunan və s. dillərə də bələd olduğundan onun dünyagörüşü müasirlərindən müqayisə ediləməyəcək qədər geniş idi. Və heç də təsadüfi deyildi ki, həm kökündən-əslindən gələn ruhani nüfuza, həm də özünün son dərəcə müdrik, humanist xarakterinə görə Nizami istər xalq kütlələri, istərsə də dövrün hakimi, hökmdarları arasında yüksək mövqeyi ilə seçilmiş, Şərq-müsəlman ənənələrindən irəli gələrək saraylara dəvət olunmuşdur. Lakin dahi şair-müfəkkir özünün yavan çörəyini sarayların naz-nemətindən üstün tutduğundan heç də az olmayan bu cür təklifləri qəbul etməmişdir.

Şöhrəti Gəncə hüduqlarından çox-çox kənara yayılmış şairə Dərbənd hökmdarının hədiyyə olaraq göndərdiyi kənzilə-qıppaç qızı Afaqla evlənməsi Nizaminin kasıb kosmasına bir müddət işıq, istilik, zənginlik gətirir... Afaqın vaxtsız ölümünü şair sonsuz kədərlə qarşılayıb, əsərlərində, xüsusilə "Xosrov və Şirin" poemasında Şirinin gözəlliyini tərənnüm edərək yazır ki, "o (Şirin) mənim qıppaç Afaqıma bənzərdi, bəlkə də, onun özü idi".

Afaqdan doğulmuş yeganə oğlu Məhəmmədin də seir yazdığına görə Nizami onu bu yoldan çəkəndirməyə çalışmış, məşhur misralarını söyləmişdi:

"Şeirdən ucalıq umma dünyada, çünki Nizamiylə qurtardı o da".

Əlbəttə, burada həm səmimi bir ərək, həm də doğma övlada düzgün yol göstərmək istəyi var.

Nizami istər qezəllərini, istərsə də "Xəmsə"-yə daxil olan "Sirlər xəzinəsi" (1177), "Xosrov və Şirin" (1180), "Leyli və Məcnun" (1188), "Yeddi gözəl" (1197) və "İsgəndərnamə" (1203) poemalarını mövcud ədəbi-mədəni ənənəyə uyğun olaraq farsca yazmışdır. Və həmin ənənə Azərbaycan poeziyasında bütün orta əsrlər boyu bu və ya digər səviyyədə özünü göstərmiş, Qətran Təbrizi, Əfzələddin Xaqani, Məhsəti Gəncəvi kimi Azərbaycan şairləri hələ Nizamiyə qədər farsdilli ədəbiyyatın dünyaca məşhur nümunələrini yaratmışdılar.

Lakin etiraf etmək lazımdır ki, Nizami yaradıcılığı həm forma, həm də məzmunca sələflərlə müqayisə olunmayacaq bir miqyas qazanmışdır.

"Eşqdır məhrabi uca göylərin, eşqsiz, ey dünya, nədir dəyərini" fəlsəfəsilə yazıb-yaradan şair dünyanın ən ümumbəşəri, ən humanist eşq dastanlarını qələmə almış, yer üzündə ədalətini, xoşbəxtliyin, demokratiyanın tərənnümçüsü olmuşdur. Təsvir etdiyi hadisələr, müxtəlif millətlər arasından aldığı qəhrəmanlar, bir tərəfdən, orta əsrlərə məxsus epik fundamentalizmi ilə fərqlənirsə, digər tərəfdən, Şərq (Müsəlman) İntibahının məhsulu olan psixoloji analitizmi, müfəssəl polemik ruhu ilə seçilir.

Şairin, demək olar ki, bütün poemalarında özünü göstərən Xeyir-Şər dilemması da zər-

düştüyün məşhur tarixi formulesindən daha çox, Müsəlman İntibahının formalaşdırdığı yeni idrak-mənəviyyat prinsiplərinin interpretasiyasında verilir. Və bir dini dünyagörüşün inhisarından çıxarılaraq ümumfəlsəfi dünyagörüşü, ümumbəşəri tefəkkür metafizikası səviyyəsinə yüksəldilir.

Nizaminin Eşqi ağıllı, müdrik, dünyada harmoniya, mütənasiblik yaradan fəlsəfi eşqdır. Və bu Eşq nə qədər ilahidirsə, o qədər Həyatı; nə qədər Həyatidirsə, o qədər ilahidir... "Xəmsə" araşdırıcıları Nizami yaradıcılığının genotipini, ideya-estetik mənbələrini müəyyənləşdirərək üç məqama üstünlük verirlər:

- 1) qədim türk eposu;
- 2) antik fəlsəfə;
- 3) Müsəlman İntibahı ideyaları.

Heç şübhəsiz, Nizaminin dahi bir şair-müfəkkir kimi yetişməsinin əsas qaynağı doğma ümum (qədim) türk epos yaradıcılığı ənənələridir ki, "Xəmsə"-nin hər bir poemasında özünü bütün miqyası, parlaqlığı ilə göstərir...

ğı miqyaslı dünyagörüşünə sahib idi...

Onun əsərlərində, bir tərəfdən, hökmdarların, böyük tarixi şəxsiyyətlərin (İskəndər, Xosrov, Şirin, Bəhram, Sultan Səncər) obrazları canlandırılırsa, digər tərəfdən, öz şəxsiyyətlərini qoruyan adi zəhmət adamlarına sonsuz hörmət, məhəbbət ifadə olunur. Akademik Həmid Araslı yazır ki, "Xosrov və Şirin" poemasının baş qəhrəmanı "Şirin dünya ədəbiyyatı tarixində orijinal bir qadın obrazıdır, Qərbi Avropa ədəbiyyatında belə bir yüksək, ağıllı və praktik qadın obrazını yalnız Şekspir tragediyasında görürük. Dantenin Beatriçası da bir çox xüsusiyyətləri ilə Şirinlə müqayisə edilə bilər". Şairin qadın qəhrəmanları, ümumən qadına münasibəti Məhin Banunun, Nüşabənin, Fitnənin təmsilində yüksək bəşəri dəyərlərlə seçilməklə "Dədə Qorqud" eposundakı münasibəti xatırladır. Və bu da tamamilə təbii olub dahi müfəkkirin hansı ideya-estetik, mənəvi-əxlaqi qaynaqlara dayandığını bir daha təsdiq edir.

ədəbiyyatşünası Həmid Araslı isə Nizaminin dilində işlənən spesifik türk-Azərbaycan sözlərindən, ifadələrindən çoxlu örnəklər vermişdir... Belə bir maraqlı fakt-müqayisə də mövcuddur: "Şahnamə"-də fars dilini bütün zənginlikləri, incəlikləri əks etdirmiş Firdovsindən sonra Nizami bu dilə elə yeniliklər gətirdi ki, farsdilli poeziya uzun zaman həmin yeniliklərin təsirindən çıxma bilmədi... Bu isə o deməkdir ki, türk-azərbaycanlı Nizami yazdığı dilin poetik ənənələrini həm davam etdirmiş, həm də ona türk tefəkkürü mövqeyindən rezonans vermişdir.

Nizamişünaslıq bu gün ən inkişaf etmiş filoloji elmlərdən sayılır ki, onun təşəkkülü üçün ilk növbədə dünya şərqşünaslığının Y.E.Bertels, A.Y.Krimski kimi nəhənglərinin minnətdar olmaq da, sonrakı dövrlərdə həmin elmin hüduqlarının genişlənməsində, problemlərinin dərinləşməsində, heç şübhəsiz, azərbaycanlı alimlər daha böyük əmək sərf etmişlər. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin 1941-ci ildə qələmə alıb 1951-ci ildə Ankarada nəşr etdirdiyi "Azərbaycan şairi Nizami" monoqrafiyası isə, görünür, nizamişünaslığın ən möhtəşəm əsəridir. Şair-müfəkkirin dövrünün, yaşadığı siyasi, sosial və mədəni coğrafiyanın geniş panoramını verən, Nizaminin milli kimliyi, yaradıcılığının genezisini, tipologiyası, əsas ideyaları (və idealları) barədə müfəssəl təsvir formalaşdıran M.Ə.Rəsulzadə yazır: "Gözəl ilə böyüğe türk, gözəllik ilə böyüklüyə türklük, gözəl və böyük sözlər türkçə, gözəllik və böyüklük diyarına Türkdüştan deyən bir şairə hansı ağız "o, türk deyildir" deyə bilər?".

"Azərbaycan şairi Nizami" monoqrafiyasının müəllifi Firdovsi ilə Nizaminin ən müxtəlif tərəflərdən müqayisə edərək Firdovsində fars, Nizamiyə isə islam təəssübkeşliyi olduğunu göstərir. Və deyir: "O (Nizami-N.C.), bütün duyğu və şüuru ilə müsəlmandır... Allahın təklifinə inanır, farsca yazsa da, duyğu və şüuru farslıqdan uzaqdır".

Nizami saraylardan kənarda dayansa da, dövrün xüsusilə türk hökmdarları ilə həmişə yaxın, səmimi münasibətləri olmuşdur. "Sirlər xəzinəsi"-sindən sonra qələmə aldığı ikinci poemasını-"Xosrov və Şirin"-i Atabəy Məhəmməd Cahan Pəhləvana göndərmiş, onun ölümündən sonra taxta çıxan Qızıl Arslan əhdiram əlaməti olaraq Gəncə yaxınlığında şairlə görüşüb Həmdünyan adlı kəndi ona bağışlamışdı. "Yeddi gözəl"i isə Ələddin Körpə Arslana həsr etmişdi.

Nizaminin şairlik qüdrətindən xəbərdar olan Şirvan hökmdarı I Axsitan şairə "Leyli və Məcnun" mövzusunda bir əsər yazmağı sifariş verib, onu da əlavə edir ki, həmin əsər türkçə yox, farsca olsun. Nizami bu təklifi qəzəblə qarşılayır. Və hökmdarı

"türk dili yaraşmaz şah nəslimizə, əskiklik gətirir türk dili bize" sözləri müqabilində "qan vurdu beynimə, əsdi dodağım" deyir. Şairin belə bir reaksiya verməsini nizamişünaslar onun həm ana dilinə ehtiramının ifadəsi sayır, həm də türkçə əsərlər yazmış olduğu qənaətinə gəlirlər. Ancaq təəssüf ki, indiyə qədər Nizaminin türkçə heç bir əsəri tapılmamışdır.

Dahi Azərbaycan şairi, müfəkkiri 1209-cu ildə Gəncədə vəfat etmişdir. Onun məzarı yüz illər boyu müqəddəs sayılmış, yalnız Azərbaycandan deyil, dünyanın hər yerindən Şeyx Nizaminin ziyarətinə gəlmişdir. Dəfn olduğu yerdə şairin adına layiq möhtəşəm məqbərə ucaldılmışdır.

Ömrü boyu doğma şəhərindən kənara çıxmayan Nizami Gəncəvi əsərlərinin nadir el yazma nüsxələri Bakı, Təbriz, Tehran, Daşkənd, İstanbul, Qahirə, Dehli, Moskva, Sankt-Peterburq, Paris, London və s. kitabxana, muzey, əlyazma fondlarında ən qiymətli incilər kimi qorunub saxlanılır ki, bu da azərbaycanlı şair-müfəkkirin dünya şöhrətini əyani göstəricisidir. Və neçə yüz illərdən ki, humanizm, sülh, həmrəylik, ali insani hisslər təbliğ edən Nizami dühəsi bəşəriyyətə ruh, mənəvi güc, enerji verir.

Nizami CƏFƏROV, akademik.

